

**POSTKOMUNIZMAS KAIP IDEOLOGINĖ
KONSTRUKCIJA**

VAIDOTAS VALANTIEJUS

Straipsnio tikslas – apibrėžti postkomunizmo politinės filosofijos analizės prielaidas naujai artikuliuojant postkomunizmo, ideologijos, postideologijos ir diskurso sampratas. Postkomunizmas yra tęstinė hibridinė būklė, kuri atsiranda sąveikaujant dekolonizacijos, modernizacijos, postmodernizacijos, globalizacijos procesams. Postkomunizmo kaip būklės apibrėžimas reikalauja nagrinėti šį reiškinį kompleksiskai, įtraukiant į analizę prieštaringų ideologinių diskursų reprezentacijas, atsižvelgiant į postkomunizmo demokratijos problemas, atsirandančias posttotalitarizmo laikotarpiu. Straipsnyje, remiantis *postideologijos* tezės kritika, teigiama, kad santykio tarp postkomunizmo ir ideologinių diskursų bei santykio tarp postkomunizmo ir postkolonializmo problemų artikuliacija padeda geriau suprasti postkomunizmo fenomeną.

Ivadas

Komunizmo kaip alternatyvios modernybės būklės susiformavimas ir žlugimas XX a. neišnyko be pėdsakų. Liko ir postkomunistinis

Vaidotas Valantiejus – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantas (el. paštas: v.valantiejus@yahoo.com).

© Vaidotas Valantiejus, 2012

Straipsnis įteiktas redakcijai 2012 m. sausio 16 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2012 m. vasario 28 d.

patyrimas, ir transformacinė forma, kurią politikos teoretikai vadina „postkomunistiniu kapitalizmu“¹. Be to, postkomunizmas plečiasi už realių politinių geografinių ekskomunizmo sienų: postkomunizmo aiškinimo būdai yra integrali politinės filosofijos problema, t. y. skirtingų metodologijų, į kurias integruotos ideologinės prielaidos, problema: „<...> politinė filosofija ir politinės minties istorija yra organizuotos, dažniau nesąmoningai nei sąmoningai, į kategorijas, kurias reikalauja ideologinės analizės“². Pernelyg siauras šio fenomeno supratimas trukdo išvengti, kad komunizmas, postkomunizmas, modernizacija, globalizacija yra realūs politinių ir ideologinių diskursų procesai, kurių negalima atskirti ir analizuoti atsiejus vieną nuo kito. Mišrūs postideologiniai diskursai formuojasi sąveikaujant *postkomunizmo*, *postkolonializmo*, *postmodernizmo* idėjoms.

Antikomunistinėms amžiaus pabaigos revoliucijoms nepavyko peržengti aiškios ribos, skiriančios komunizmą ir postkomunizmą: revoliucinė „išėjimo iš komunizmo“ tezė nuo pradžios buvo prieštaringa. Postkomunistinės visuomenės rinkosi normalų „sugrįžimo į modernią Europą“ kelią, nors modernioji Europa tuo pačiu metu tolo nuo normalaus kelio rinkdamasi postmodernias arba reflektyviosios modernybės versijas. Postkomunizmo revoliucijos nebuvo įprastos revoliucijos, galbūt todėl, kad joms trūko ilgalaikio modernybės krizės patyrimo. Postkomunistinės revoliucijos neatitiko tradicinės „revoliucijos“ sampratos³, kurdamos ateitį šios revoliucijos „neturėjo jokios utopinės ateities vizijos“⁴, todėl jos vadintinos „antirevoliucinėmis revoliucijomis“, kurių pagrindinis tikslas – konservatyvus grįžimas į normalią būklę⁵.

¹ Outhwaite W., Ray L., *Social Theory and Postcommunism*, Oxford: Blackwell Publishing, 2005, p. 73.

² Freeden M., „Ideology and Political Theory“, *Journal of Political Ideologies* 11 (1), 2006, p. 3–22.

³ Therborn G., „Foreword. Roads to Modernity: Revolutionary and Other“, Foran J., Lane D., and Živkovic A. (eds.), *Revolution in the Making of the Modern World. Social Identities, Globalization, and Modernity*, London and New York: Routledge, 2008, p. xv.

⁴ Ray L., „Post-communism: Postmodernity or Modernity Revisited?“, *British Journal of Sociology* 48 (4), 1997, p. 548.

⁵ Wydra H., „Revolution and Democracy: the European Experience“, Foran J.,

Ir politinėje praktikoje – daugiau tęstinumo, nei radikalaus lūžio ženklų. Netgi senojo valdžios režimo atžvilgiu įgyvendinama gana nuosaiki politika. Kaip rašo Stefanus Aueris, paskutinės XX a. revoliucijos yra keistos: save apribojančios revoliucijos, radikaliai nenutraukiančios ryšių su praeitimi, todėl neatitinkančios jokios įprastos revoliucinių pokyčių Europoje sampratos⁶. „Savęs apribojimo“ tezę leidžia daryti prielaidą, kad postkomunizmas linkęs „apriboti save“ visose demokratinio gyvenimo sferose; ir netgi ekonominės rinkos, nes privatizavimo technologijos įgyvendinamos specifiskai, remiantis valstybės institucijomis.

Postkomunizmo revoliucijoms, kaip išvėlgė Jūrgenas Habermasas 1990-aisiais, visiškai trūksta 1) naujų ir 2) orientuotų į ateitį idėjų⁷. Naujumo ir orientacijos į ateitį stoką iš dalies kompensuoja restitucinė⁸ *grįžimo į Europą* idėja, iš dalies – radikali antikomunizmo retorika. Kartais naujoji politika, gręždamasi į senus politinio liberalizmo principus, vartoja „postmodernią“ postideologijos retoriką. Tačiau vargu ar vartojamos modernybės tranzitologinių teorijų sąvokos, tarp jų – „išėjimo iš komunistinės ideologijos“, yra tinkamos identifikuoti naujai besiformuojančių ideologinių diskursų subjektus. Kaip rašo Antonio Negri, šiomis dienomis kalbėti apie revoliucijas postmodernizmo sąlygomis remiantis *moderniąja politine* (nacionalinės valstybės, imperializmo, kolonializmo ir pan.) terminija jau nebegalima⁹.

Lane D., and Zivkovic A. (eds.), *Revolution in the Making of the Modern World. Social Identities, Globalization, and Modernity*, London and New York: Routledge, 2008, p. 35.

⁶ Auer S., „The Paradoxes of the Revolutions of 1989 in Central Europe“, Rundell J. et al. (eds.), *Contemporary Perspectives in Critical and Social Philosophy*, Leiden: Koninklijke Brill NV, 2004, p. 364.

⁷ Habermas J., „What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking of the Left“, *New Left Review*, No. 183, 1990, p. 5.

⁸ Žr. Šaulauskas M. P., „Socialinė kaita: metodologija ir bendrosios tendencijos“, *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*, Vilnius: Garnelis, 2000, p. 9–36.

⁹ Negri A., „Afterword: On the Concept of Revolution“, Foran J., Lane D., and Zivkovic A. (eds.), *Revolution in the Making of the Modern World. Social Identities, Globalization, and Modernity*, London and New York: Routledge, 2008, p. 252.

Nors postkomunistinis kapitalizmas yra homogeniškas reiškiny (rinkos santykių plėtros požiūriu), vidujai vis labiau skiriasi (demokratijos plėtros požiūriu). Šiandieną vienas pagrindinių socialinių politinių pokyčių klausimų, į kurį negali atsakyti vyraujanti tranzitologinė konvergencijos teorija, yra tas: ar neapibrėžtai užsitęsusi postkomunizmo būklė yra laikinas reiškinys, ar tęstinis fenomenas, kuriam galbūt taikytinas postkolonializmo teoretikų vartojamas politinės kultūros *hibridiškumo*¹⁰ terminas?

Problemiški prielaidų lygmens klausimai kviečia atsisakyti redukcinės „postideologijos“ tezės, kuria remiasi linijinės modernizacijos schemos. Šis metodologinis žingsnis atvertų naujas svarbias, sudarančias postkomunizmo politinės filosofijos objekto sritį, problemas: politikos ir visuomenės santykio postsocializmo sąlygomis, postkomunistinių ideologinių diskursų ir politikos teorijos santykio, skirtingų postkomunizmo modernizacijos padarinių supratimo ir aiškinimo, modernybės prieštaravimų ir hibridinių jos formų susidarymo.

Norint suprasti ir paaiškinti postkomunizmo fenomeną kaip specifinę „modernybės“ būklę, vargu ar galima apsiriboti tik politiniu geografiniu postkomunizmo apibrėžimu ir formalistiniu tranzitologijos modeliu, siūlančiu „teleologinį ateities suvokimo būdą“¹¹, siejamą su „abstrakčiu teorizavimu“ arba „akademinėmis madomis“¹². Identifikuojant ideologiją kaip „tipiškiausią politinio mąstymo formą, kurios tyrimai nukreipia politinę teoriją į pačią politiškumo prigimtį“¹³, svarbu apibrėžti ideologijos sampratą kartu formuluojant ideologijos teorijos pagrindus, įtraukti poststruktūralizmo ir kritinės diskurso analizės komponentus, analizuoti ideologinius postkomunizmo diskursus, ribas, padalijimus, konkrečias transformacijas, istoriškai

¹⁰ Bhabha H. K., *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994, p. 38.

¹¹ Peshkopia R., „A Ghost from the Future: The Postsocialist Myth of Capitalism and the Ideological Suspension of Postmodernity“, *Theoria*, September 2010, p. 23.

¹² Freeden, 2006, p. 4.

¹³ Ten pat, p. 3.

specifinius laikiškumo būdus¹⁴, atsitiktines artikuliacijas, t. y. istorinius politiškumo aspektus¹⁵, nes „politika nesusideda iš paprasto jau egzistuojančių interesų registravimo; politika esmingai formuoja politinius subjektus“¹⁶.

Yra trys universalūs klausimai, kuriuos galima laikyti filosofinio postkomunizmo diskurso atskaitos pradžia. Pirmoji tezė, kurią turbūt nuosekliausiai formuluoja Zygmuntas Baumanas, teigia, kad komunizmo krizė turi būti interpretuojama kaip *bendrojo modernizacijos projekto* krizė. Komunizmo „pabaiga“ glaudžiai susijusi su tuo, kad *modernybės* prielaidos savo kulminaciją pasiekia *komunizmo / socializmo* tikrovėje. Istoriniu požiūriu socializmas yra gyvybingiausias ir radikaliausias modernybės, technologinės pažangos ir racionalaus planavimo variantas, todėl esminio prieštaravimo tarp *modernybės* ir *socializmo* nėra¹⁷. Šis požiūris skatina analizuoti santykį tarp modernybės ir postmodernybės diskursų, drauge tiriant prieštaringą technologinio (modernaus) postkomunizmo etoso ir „postkomunistinio postmodernizmo“ santykį. Antroji tezė, kurią aiškiai apibrėžė Habermasas, yra ta, kad „komunizmas“ skiriasi nuo „modernybės“, kad postkomunistinės visuomenės šiandieną susiduria su modernybės problemomis, kurios anksčiau buvo latentiškos, ir kad „antipolitinės politikos“ (demokratinės pilietinės visuomenės) idėjos atveria naujas modernybės raidos galimybes¹⁸. Trečioji tezė teigia, kad postko-

¹⁴ Foucault M., *The Archaeology of Knowledge*, London: Routledge, 1972, p. 117.

¹⁵ Žr. Rosanvallon P., *Democracy Past and Future*, New York: Columbia University Press, 2006.

¹⁶ Laclau E., Mouffe Ch., *Hegemony and Socialist Strategy: Toward a Radical Democratic Politics*, London, New York: Verso, 2001, p. xii–xvii.

¹⁷ Bauman Z., *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity Press, 1991, p. 264–266; Bauman Z., *Intimations of Postmodernity*, London and New York: Routledge, 1992, p. 179–180.

¹⁸ Norint suprasti modernybės raidos galimybes, Habermaso požiūriu, reikia skirti „istorinės konsteliacijos“ būklę, kurios raidos rezultatas yra nacionalinė valstybė, ir „postnacionalinės konsteliacijos“ būklę, kuri gali diskursyviai atverti naujas demokratinės raidos galimybes. Postnacionalinės konsteliacijos kryptį, anot jo, dažnai suvokiame kaip politinę grėsmę būtent todėl, kad traktuojame ją remdamiesi įprastais

munizmas formuoja hibridinę Vakarų modernybės alternatyvą, kurią Larry Ray'us ir Williamas Outhwaite'as vadina neomerkantilizmu¹⁹.

Visi trys klausimai nurodo tolygiai svarbius politinės filosofijos analizės lygmenis. Pirmoji reikalauja tirti postkomunizmą filosofinių idėjų, pavyzdžiui, susidūrimo tarp modernybės ir postmodernybės, lygmeniu. Antroji – analizuoti pačios modernybės galimybes aiškinantis, ar gali būti rekonstruoti svarbūs ankstyvosios modernybės komponentai, ypač *viešosios sferos*, *pilietinės visuomenės*. Trečioji – nagrinėti postkomunizmą kaip konkrečių ideologinių diskursų, reprezentacijų, netolygių galios santykių, tapatumo simbolių, tikslų, normų ir vertybių artikuliacijos būklę. Visos šios tezės reikalauja apibrėžti postkomunizmo politinės filosofijos analizės prielaidas, pakartotinai svarstyti postkomunizmo, diskurso, ideologijos, postideologijos sampratas. Šių prielaidų sukonkretinimas ir santykio tarp postkomunizmo, diskurso ir ideologijos komponentų artikuliacijos yra pagrindinis šio straipsnio uždavinys.

1. Ar „postkomunizmo“ politinis patyrimas yra svarbus politinės filosofijos problematikai?

Praėjus daugiau nei dvidešimčiai metų po komunizmo žlugimo Rytų Europoje aiškėja, kad „pereinamasis“ postkomunizmo laikotarpis gerokai užtruko. Nors *postkomunizmo* terminas šiomis dienomis vartojamas rečiau, nei pradiniu transformacijos laikotarpiu, pats kompleksiškas reiškinys neišnyko; tik, ryškėjant skirtumams tarp postkomunizmo šalių, darosi sunkiau apibrėžiamas, ypač kaip *brodriji* transformacijos procesų praktika. Neapibrėžtumas savo ruožtu truk-

nacionalinės valstybės terminais. Habermas J., *The Postnational Constellation. Political Essays*, Cambridge: The MIT Press, 2001, p. 60–61.

¹⁹ Žr. Outhwaite W., Ray L., *Social Theory and Postcommunism*, Oxford: Blackwell Publishing, 2005; Ray L., „Post-communism: Postmodernity or Modernity Revisited?“, *British Journal of Sociology* 48 (4), 1997, p. 543–560.

do kelti svarbų klausimą, ar *postkomunizmo* politinis patyrimas yra svarbus politinės filosofijos problematikai?

Viena pagrindinių neapibrėžtumo priežasčių yra ta, kad sudėtingas ir prieštaringas postkomunizmo diskursas redukuojamas į *politiškai korektišką*, tranzitologinį aiškinimo būdą, grindžiamą politinio liberalizmo prielaidomis, kuriomis remiamasi apibūdinant postkomunizmą kaip laikiną reiškinį. Nors politikos teoretikai įspėja, kad „negalima pernelyg akcentuoti „vakarų“ modelio homogeniškumo“²⁰, nors „klaidinga manyti, kad kapitalizmui vidujai būdingas demokratinis pagrindas“²¹, apriorinė homogeniškumo tezė vyrauja, postkomunistinio kapitalizmo ir postkomunistinės demokratijos transformacijos matuojamos remiantis bendruoju, formaliu modernizacijos modeliu. Politinės filosofijos požiūriu, tai yra vienpusiška, nes 1) homogeniškas *modernizacijos* modelis yra siauresnis vidinių Vakarų modernybės alternatyvų, *postmodernybės* ir *reflektyviosios modernybės*, variantas, 2) visos trys vakarietiškos būklės turi fundamentalių antimodernizmo / postmodernizmo oponentų – „nuo nacionalizmo iki fundamentalizmo ir didelės islamo pasaulio dalies“²².

„Perėjimas“, kurį postuluoja tranzitologija, labiau susijęs su *politiniu kapitalizmu*, o ne *demokratinio postsocializmu*. Antrasis komponentas reikalauja analizuoti naujojo demokratinio socializmo ir senosios socialistinės demokratijos santykį ir naujojo hibridinio demokratinio socializmo ir neoliberalios-postmodernios demokratijos santykį. „Politiškai korektiško“ aiškinimo būdo, tapusio universaliu moderniuoju, šaknys yra gilios. Modernizacija, po 1989-ųjų atgimusi kaip vesternizacija, liberalizacija, transformacija, chronologinėse

²⁰ Žr. Hausner J. et al., eds., *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*, Aldershot: Edward Elgar, 1995.

²¹ Sakwa R., *Postcommunism*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1999, p. 99.

²² Meštrovič S. G., *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, London and New York: Routledge, 1994, p. 5.

schemose išsiskleidžia kaip didysis pasakojimas, užsibaigiantis liberaliosios demokratijos pergale – „istorijos pabaiga“, „ideologijos pabaiga“. Intensyvi tranzitologų ir transformacinių pagalbos industrijų „migracija į postkomunistinį pasaulį“²³ yra dėsninga. Postkomunizmo problema, kaip ir kitos socialinių pokyčių problemos, yra ilgalaikio post-Švietimo diskurso dalis. „Europa“, kaip įrodinėja Dipeshas Chakrabarty postkolonializmo studijoje *Europos provincialėjimas*, yra *vaizduotės figūra*, įsišaknijusi kasdienių įpročių ir mąstymo formose²⁴.

Be šios vaizduotės figūros vargu ar galima suprasti postkomunizmo kaip laikino reiškinio, užsibaigiančio vesternizacijos pergale, tezės vyravimą dabartiniuose analitiniuose ir aprašomuosiuose diskursuose. Universalios Europos modernybės diskurso sąvokos susiformuoja per ilgą laiką. Netgi postmodernybės diskursai konceptualiai susiję su didžiuoju pasakojimu: formalizuotu linijinės laiko sekos modeliu. Šį modelį Johnas Dryzekas ir Leslie Holmes taikliai vadina „liberaliu minimalistiniu požiūriu į demokratiją“, kurio formali terminija bet kuri „įtartina“, alternatyvų, pavyzdžiui, *respublikinių*, diskursą traktuoja kaip „latentiškų antidemokratiškų sentimentų“ išraišką²⁵.

Politinės filosofijos požiūriu komunizmas yra integrali *modernybės projekto krizės* dalis: „Komunizmo krizė dažnai interpretuojama kaip bendrojo modernybės projekto krizė.“²⁶ Silpniausia krizinių procesų, siejamų su transformacijomis buvusiose komunistinėse šalyse, grandis yra transformacija į demokratiją: dauguma „tranzitinių šalių“ patenka į pilkąją zoną, kurioje nėra nei diktatūros, nei aiškios

²³ King Ch., *Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2010, p. 88.

²⁴ Chakrabarty D., *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 4.

²⁵ Dryzek J. S., Holmes L., „The Real World of Civic Republicanism: Making Democracy Work in Poland and the Czech Republic“, *Europe-Asia Studies* 52 (6), 2000, p. 1044.

²⁶ Ray, p. 545.

demokratijos²⁷. Tyrėjai ne be reikalo pabrėžia, kad postkomunizmo sindromas turi bendrą bruožą su postfašizmu: politinės tvarkos ir politinės tapatybės rekonstravimas remiantis visiškai nauju pagrindu reikalauja ne trumpo, bet ilgo laikotarpio²⁸. Be to, visuose modernybės diskursuose didesniu ar mažesniu mastu randamas „postdemokratijos paradoksas“: viena vertus, stiprėja postideologinis konsensusas, skelbiantis galutinę liberaliosios demokratijos pergalę, kita vertus, patys žmonės, demokratiųjų procesų dalyviai, atribojami nuo demokratiųjų procesų.

„Vakarai“ pertvarko modernybės diskursą, kurio rezultatai atspindi globalizacijos, postkolonializmo, multikultūralizmo idėjose, o rekonstruojami ideologiniai diskursai savo ruožtu daro įtaką kitoms modernybės alternatyvoms, įskaitant postkomunizmą²⁹. Prieštaringa *demokratiųjų* postkomunizmo procesų ir šios problemos tyrinėjimų grandis, rodos, yra viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios pamažu keičiasi bendroji postkomunizmo tyrimų koncepcija: tranzitologines studijas, kurios nuo tyrimų pradžios rėmėsi formaliomis, pernelyg saugiomis ir nekvestionuojamomis politinio liberalizmo prielaidomis, reikšmingai papildė teorinė ir filosofinė postkomunizmo kaip kitokio modernybės reiškinių, koegzistuojančio drauge su kitomis alternatyvomis, analizė.

Postkomunizmas gali būti analizuojamas ir kaip post-Švietimo, postkolonializmo fenomenas. Postkolonializmas yra „stiprėjantis įsisąmoninimas, kad kultūros, istorijos, kalbos, tapatybės negalima dedukuoti iš platesnių, transformacinių metropolinio pasaulio tendencijų“³⁰. Postkolonializmo teoretikų vartojama *politinės kul-*

²⁷ Carothers Th., „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy* 13 (1), 2002, p. 9.

²⁸ Sakwa, p. 4.

²⁹ Outhwaite, Ray, p. 202.

³⁰ Sheshadri-Crooks K., „At the Margins of Postcolonial Studies“, McCallum P., Faith W. (eds.), *Linked Histories: Postcolonial Studies in a Globalized World*, Calgary: University of Calgary Press, 2005, p. 151.

tūros hibridiškumo arba Laclau ir Mouffe poststruktūralistinėje diskurso analizėje vartojama *artikuliacijos*³¹ koncepcijos ypač taikytinos neapibrėžtai užsitiesusiam, ideologiškai diskursyviam, tęstiniam postkomunizmo reiškiniui analizuoti. Šių koncepcijų paskirtis – į dienos šviesą iškelti ideologinius diskursyvių praktikų padarinius, dekonstruoti neartikuliuojamą ideologinį politinių teorijų turinį, o aptiktus prieštaravimus pertvarkyti į kitas argumentacijos formas siekiant pagrindinio tikslo – „atkurti politiškumo pagrindus“³².

Reikia tinkamai įvertinti tai, kad postkolonializmo tyrimų srityje vyksta kritinės diskurso analizės lūžiai, kurių ankstyvasis – Edwardo Saido ir Gayatri Spivak pradėta Europos kolonijinių ideologijų ir praktikų kritika, ypač reikšminga identifikuojant esencialistines teorines prielaidas. Tačiau, kaip ir postkomunizmo tyrimų atveju, *Švietimo* kaip *ideologijos*, *politinės programos* ir *ilgojo* laikotarpio vaidmuo šių autorių argumentacijoje „buvo stebėtinai neigiamas“³³. Šios analogijos padeda suprasti, kokia svarbi yra nusistovėjusių prielaidų, siejančių „Švietimą“ ir „komunizmą“, kritika³⁴.

Ne tik dvinarės modernizacijos skirtys, bet ir reliatyvistinė postmodernizmo metodologija gali skatinti „hegemoninius“ apibrėžimus. Postkomunizmas, kaip ir orientalizmas, gali būti nubausti vien todėl, kad yra už postmodernaus postideologinio pasaulio ribų: pavyzdžiui, Vakarų „postmodernizmo“ politinė demokratija supriešinama su Rytų „postkomunizmo“ politine geografija. Saido žodžiais, postkomunizmas gali būti „postkomunizuojamas“, kaip ir orientalizmas

³¹ Laclau, Mouffe, p. 105.

³² Ten pat, p. xvii.

³³ Festa L., Carey D., „Some Answers to the Question: ‘What is Postcolonial Enlightenment?’“, Carey D., Festa L. (eds.), *The Postcolonial Enlightenment: Eighteenth-Century Colonialism and Postcolonial Theory*, Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 2.

³⁴ Zigmuntas Baumanas įrodinėja, kad komunizmas išsiplėtoja kaip pati nuosekliausia utopinių Švietimo idėjų, centralizuoto planavimo ir biurokratijos atšaka. Žr. Bauman Z., *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity Press, 1991; Bauman Z., *Intimations of Postmodernity*, London and New York: Routledge, 1992.

„orientalizuojamas“: jie koreguojami, netgi baudžiami dėl to, kad yra už „ribų“, priverčiant priimti universalias kodifikacijas³⁵. Šios kodifikacijos ideologizuoja tyrimų programas.

Postkomunizmo, kaip ir postkolonializmo, studijose ankstyvasis analizės etapas susiejamas su pereinamojo laikotarpio „faktografija ir dokumentacija“, ir tik paskui – postkolonializmo *diskurso*³⁶, *hibridinių transkultūrinių* formų³⁷ analize. Pagrindinį dėmesį skiriant lyginimo rodikliams, iš analizės lauko slysta ideologinė dabartis. Pirma, svarbesnė darosi pati „transformacija“, o ne postsocializmo hibridizacijos procesai ir kiti sudėtingi posttotalitarinių visuomenių pokyčiai ir ypač padariniai. Šiandieną aiškėja, kad transformacijos ištakose planuoto chronologinio „perėjimo“ trajektorijos nėra nei labai tiesios, nei aiškios; ypač stringa perėjimas į demokratiją, kurią labiausiai kamuoja pagrindinė – politinės realaus postsocializmo legitimacijos – problema³⁸.

Postkomunizmas turi būti svarstomas modernybės alternatyvų kontekste, kaip, pavyzdžiui, postmodernizmas³⁹. Šis požiūris praplečia įprastą koncepciją, kuri transformaciją apibrėžia kaip „laikiną“ reiškinį, susidedantį iš šių pagrindinių dalių: „išėjimo iš komunizmo orientacijos“, „būdo“, „kelio“ ir „baigties“⁴⁰. Chronologinė koncepcija yra integruota į bendresnę normatyvinę liberalizmo politikos teo-

³⁵ Said E., *Orientalizmas*, Vilnius: Apostrofa, 2006, p. 99.

³⁶ Žr. Young R. J. C., *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*, London: Routledge, 1995.

³⁷ Žr. Bhabha H. K., *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.

³⁸ Politinių postkomunizmo procesų tyrėjai, kaip įrodinėja Valerie Bunce, turi atsižvelgti į tris dalykus, kurie prieštarauja chronologinei tranzitologijos idėjai: pirma, transformaciniai įvykiai yra labai reti atvejai; antra, politinės tvarkos tęstinumas yra daug saugesnė prielaida, negu šios tvarkos pokyčiai; trečia, silpna politinė valdžia nėra pakankama šios valdžios suirimo sąlyga. Bunce V., „Reflections on 1989 and Authoritarianism“, *Problems of Post-Communism*, 56 (5), 2009, p. 21.

³⁹ Lyotard J. F., *Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant*, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 30–38.

⁴⁰ Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 326.

rija, postkomunizmo būklę traktuojančią kaip „banalų“ transformacinių reiškinių, kuris galiausiai turi *normalizuotis*: per apibrėžtą laikotarpį įgyvendinti liberaliosios demokratijos tvarkos principus ir patvirtinti liberalizmo politikos idėjų visuotinumą, kuri vainikuoja ideologijų pabaigos tezė. Chronologinė „perėjimo“ metodologija susiaurina aiškinimą į galimybes, kurias suteikia politinė liberaliosios demokratijos idėja, ir atsiriboja nuo postkomunizmo būklės kaip moderniosios alternatyvos galimybių analizės.

Reikia aiškiai skirti dvi postkomunizmo sampratas – *specialią* ir *politinės filosofijos*. *Specialioji* postkomunizmo samprata siūlo tirti konkrečių šalių transformacijas ir lyginti transformacijų paskirose šalyse rodiklius, o *politinės filosofijos* samprata reikalauja ideologinio postkomunizmo diskurso, įtraukiančio į svarstymą posttotalitarizmo, postkolonializmo, postmodernizmo ir kitas globalių diskursų problemas.

2. Politinės filosofijos ir politikos mokslo požiūrių į postkomunizmo būklę skirtumai

Postkomunizmo būklės kaip kritinės diskurso analizės identifikavimas reikalauja pakartotinai apibrėžti pagrindines sąvokas: „Pagrindinė šiuolaikinio diskurso apie postsocializmą problema yra šio reiškinio apibrėžimas.“⁴¹ Siekiant sukonkretinti politinės filosofijos galimybes analizuojant postkomunizmo fenomeną, šiame straipsnyje skiriami *politikos mokslo* ir *politinės filosofijos* požiūriai.

Pirmuoju požiūriu postkomunizmas tiriamas kaip *tranzitologinis* politikos reiškinys, kurio neproblemiška vienalinijinė schema apima tris esminius momentus – pradžią, transformaciją ir numatomą pabaigą. Tranzitologija tiria „išėjimą iš autoritarinių politinių sistemų ir transformaciją į pliuralistiškesnes politikos formas“⁴². Antruoju

⁴¹ Peshkopia, p. 31.

⁴² King, p. 88. „Išėjimas“ tranzitologų dažniausiai laikomas neproblemišku analitiniu atskaitos pagrindu teigiant, kad demokratijos problemas postkomunistiniame pasaulyje lemia „bendros“ sąlygos ir aplinkybės. Tranzitologijos kritikė Valeria Bunce, at-

požiūriu postkomunizmas įtraukiamas į alternatyvių modernybės diskursų sąveikos analizę, kurios integralios dalys yra *materialios diskurso analizės* ir *kritinės diskurso analizės* problemos. Kitaip tariant, postkomunizmo problema yra bendrojo politinės filosofijos ir politinės teorijos projekto problema: „Skirtingos šių visuomenių trajektorijos paskutiniame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje ir ankstyvajame dvidešimt pirmame amžiuje sudaro unikalią tyrimo medžiagą socialiniams mokslininkams ir kelia svarbius klausimus pasaulinės apimties raidos procesų ateičiai.“⁴³

Politikos mokslas brėžia griežtą skirtį tarp *politinių dalykų* ir dalykų, kurie yra *ne politiniai*⁴⁴. Politinės filosofijos požiūriu tiek minėta skirtis, tiek politikos mokslas ir politikos filosofija yra bendresnės visumos, filosofijos, dalys⁴⁵. Politinės filosofijos požiūriu patys politikos mokslo kriterijai, ideologinius diskursus paliekantys už postkomunizmo „vienalinijinės reprezentacijos“ ribų, turi būti įtraukiami į kompleksišką analizę, kuri „konsensuso postpolitiką“ arba, kaip ją vadina Jacques’as Rancièrè’as, „postdemokratiją“⁴⁶, laiko tyrimo problema, o ne savaime suprantamu dalyku.

Kompleksiškas požiūris leidžia išvelgti, kad pernelyg siauras postkomunizmo traktavimas šį reiškinį gali paversti formalizuota ideologema arba netgi kaltinamąją sąvoką, reprezentuojančią „kitą“, „ne modernų“ pasaulį. Politinės filosofijos požiūriu analizuoti reikia ne aprioriškas kodifikacijas, o diskursyvias raidos sąlygas, atsižvelgti į hibridinius modernizacijos ir postmodernizacijos procesų padari-

sižvelgdama į didelę dabartinių postkomunizmo būklių įvairovę, priešingai, tvirtina, jog pradinių sąlygų analizė yra pagrindinė analitinė užduotis. Žr. Bunce V., *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

⁴³ Outhwaite, Ray, p. 201.

⁴⁴ Strauss L., „What is Political Philosophy?“, *The Journal of Politics* 19 (3), 1957, p. 351.

⁴⁵ Ten pat, p. 343.

⁴⁶ Rancièrè J., *Disagreement: Politics and Philosophy*, Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 1999, p. 101–102.

nius. Kadangi chronologiniai tyrimai dažnai tiesiog sutampa su Vakarų istorizmo kategorijomis, diskursyvi politinės filosofijos analizė šias totalizuojančias kategorijas turėtų kritikuoti: siekdama ne atmesiti Švietimo tradiciją, o artikuliuoti kritinius argumentus, kurių paskirtis – praskleisti tai, ką Laclau ir Mouffe, apeliuodami į Micheli Foucault, vadina „tylos archeologija“, kurią paslepia hegemoniškos sąvokos⁴⁷.

Politinės filosofijos požiūriu politika traktuojama ne kaip agregacinių transformacijos kategorijų rinkinys, bet kaip komunikacinė daugiopų postideologinių diskursų sąveika, o politikos analizė – kaip imanentiška prieštarų diskursų kritika. Tai leidžia išplėsti analizės galimybių skalę, įtraukti tas koncepcijas, kurios politikos filosofiją laiko bendresnės moralinės filosofijos dalimi. Čia išryškėja *daugiopų modernybių* koncepcijos pranašumai, atskleidžiantys „politiškai korektiško“ požiūrio vienpusiškumą.

Nors modernybės samprata apima alternatyvias raidos formas, formų įvairovės dažnai nepaisoma. Kaip pabrėžia Tayloras, iki šiol socialiniai mokslai modernybę analizavo kaip *vientisą* reiškinį, tačiau mūsų dienomis šią problemą reikia nagrinėti remiantis nauju požiūriu, atsižvelgiantį į *daugiopas modernybes*⁴⁸. Tradicinis požiūris, spraudžiamas į vienintelio pasirinkimo galimybę, suabsoliutina linijinę chronologiją: modernybė „pereina“ į postmodernybę, o komunizmas – į postkomunizmą. Kadangi šis požiūris yra privilegijuotas, politiškai korektiškas, tai skelbiamos „savaiame suprantamos“⁴⁹ komunizmo, istorijos, ideologijos pabaigos, kurios leidžia nepaisyti politinės filosofijos problemų. Jei postkomunizmas yra tik šiek tiek užsitęsęs „ideologijų pabaigos“ fenomenas, filosofinė ideologinių postkomunizmo diskursų analizė gali būti laikoma „pasenusia“.

⁴⁷ Laclau, Mouffe, p. 7.

⁴⁸ Taylor Ch., *Modern Social Imaginaries*, Durham and London: Duke University Press, 2004, p. 1.

⁴⁹ Meštrovič, p. 1–2.

Nekritiškai yra tiek „išėjimo“, tiek numanomos „pabaigos“ požiūriai. Neaišku, pavyzdžiui, ar postkomunizmo būklė turi būti laikoma *ankstyvosios modernybės* momentu (ir vertinama remiantis atitinkamais standartais), ar *postkomunistinės postmodernybės* forma, kuri postmoderniai vengia ankstyvosios modernybės „pastovumo“ kriterijų, tačiau formaliai ilgisi tvirtų modernybės idealų tapdama vis labiau „technokratine, net ciniška“⁵⁰. Postkomunizmo būklė ragina tirti kompleksiškas politinės ir socialinės praktikos prielaidas normatyvinių idėjų lygmeniu. Kaip tik todėl politikos mokslai ir socialinė teorija, kaip rašo Jūrgenas Habermasas, negali neigti filosofijos: „Filosofija išsaugoma moksle kaip kritika“, kaip „mąstymo būdas, apibrėžiantis patį mokslinės analizės metodą“⁵¹.

Nors politikos diskursas, kaip tvirtina pagrindinė poststruktūralizmo filosofijos prielaida, yra *genealoginis*, „<...> stipri šiuolaikinė tendencija reikalauja visiškai nepaisyti politinių idėjų vaidmens“⁵². Ši etnocentrinė tendencija nepaiso genealoginio ideologijų diskurso postkomunizmo sąlygomis. Stjepanas Meštrovičius pagrįstai rašo, kad šios tendencijos šaltinis yra „kosmopolitinis provincializmas“, t. y. Vakarų intelektualų bei politikų deklaruojamas *komunizmo žlugimo kaip kapitalizmo pergalės* motyvas⁵³. Ideologiniai postkomunizmo diskursai, susidedantys iš specifinių prielaidų, susijusių su konkrečių grupių egzistavimo sąlygomis ir elgesio būdais, nurodo istorinių ribų, atsitiktinių politinių momentų susidūrimus, ribas, sanklotą ir kitus padalijimus. Tai rodo, kad postkomunizmas kaip hibridinė modernybės forma yra nauja politinės filosofijos problema, reikalaujanti vartoti genealogines sąvokas.

⁵⁰ Lyotard, p. 32.

⁵¹ Habermas J., *Knowledge and Human Interests*, Boston: Beacon Press, 1971, p. 63.

⁵² Müller J. W., „The Triumph of What (if Anything)? Rethinking Political Ideologies and Political Institutions in Twentieth-century Europe“, *Journal of Political Ideologies* 14 (2), 2009, p. 213.

⁵³ Meštrovič, p. 5.

Pavyzdžiui, Alvydas Jokubaitis, interpretuodamas Giovanni Sartori, vartoja politikos kaip *tuščios vietos*, dėl kurios užpildymo varžosi skirtingų moralinių, religinių ir filosofinių įsitikinimų žmonės, metafora⁵⁴. „Tuščios vietos“ arba „tylos archeologijos“ metaforos sutelkia dėmesį į diskursyvias politiškumo vietas vengdamos teleologinių „išėjimo“, „perėjimo“ ir kitų „erdviškai tuščių“ sąvokų. Diskursyvi politikos kaip *tuščios vietos* samprata padeda išvengti viršistorinių ir vienalinijinių postkomunizmo traktuočių, leidžia plėtoti politinės filosofijos formą, kuri yra ir analitinė, ir normatyvinė. Postkomunizmas, tapdamas kompleksiškos analizės objektu, gali reikšmingai atnaujinti nusistovėjusių modernybės diskursų problematiką, nuolat kreipdamas dėmesį į galbūt *ilgalaikės postkomunizmo būklės* ir *hibridinių ideologinių diskursų* tikrovę.

3. Postideologijos kritika ir kitos filosofinės postkomunizmo analizės prielaidos

Dabartinės ideologijos teorijos atsisako abstrakčių požiūrių, kad „tikrasis“ ideologijos statusas yra iliuzija, klaida, tikrovės iškraipymas. Ideologija traktuojama kaip diskurso fenomenas: pliuralistinis varžymasis dėl viešosios politinės kalbos kontrolės siekiant arba apsaugoti, arba keisti esamų politinių struktūrų tvarką. Demokratinėse kultūrose formuojasi daugybė tarp savęs besivaržančių ideologijų. Todėl istorinis revoliucinių pokyčių *momentas* neturi būti suabsoliutinamas: antiideologinė postkomunizmo kaip išėjimo iš komunizmo ideologijos idėja susiformuoja „liaudies jausmų garo katilo“⁵⁵ įkarštyje, kuriame *išėjimo* momentas objektyvizuojamas, susiejamas su *abstrakčios demokratijos* idėja: „<...> bet kuri šalis, *išeinanti* iš diktatūros, gali būti laikoma šalimi, žengiančia demokratijos *link*.“⁵⁶

⁵⁴ Politika neturi savarankiškų vertybių: „<...> politinės vertybės yra kitų sričių vediniai. Politika pačia savo prigimtimi yra redukcinis dalykas.“ Jokubaitis A., „Politika be vertybių“, *Politologija* 1 (49), 2008, p. 25.

⁵⁵ Dahrendorf R., *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje*, Vilnius: Periodika, 1990, p. 13.

⁵⁶ Carothers, p. 6.

Radikalus išėjimas iš ideologijos tapatinamas su radikaliais *ekonominės* ir *politinės* sferos pokyčiais, tikintis, kad modernizacija išsiplės tolygiai į visas sritis. Ekonominė neoliberalizmo idėja, kad „didžiausia kliūtis rinkos racionalumui yra valstybinė nuosavybė“⁵⁷, nukreipiama prieš buvusią *valstybinę ideologiją*. Šis momentas – svarbus: nors realiai valstybinė marksizmo-leninizmo ideologija apėmė tik elito ideologų, turinčių aukštus politinės hierarchijos postus, „tiesos“ požiūrį, siauras „valstybinis ideologinis“ požiūris klaidingai tapatinamas su ideologiniais visos socializmo būklės diskursais.

Paradoksalu, kad neoliberalizmo identifikuojamas „išėjimas iš ideologijos“ remiasi marksistine (tiesos ir ideologijos) perskyra. Nei postkomunizmo, nei postmodernizmo ir pan. būklė negali būti apibrėžiama kaip nauja „modernybė, kuri išsilaisvina iš klaidingos sąmonės“⁵⁸, nes šis švelnesnio marksizmo variantas, kaip pagrįstai pažymi Meštrovičius, „postuluoja mitinį išsilaisvinimą iš kultūros, įgaunantį „tikrosios sąmonės“ formą“⁵⁹. Ideologiškai reikšmingas „išėjimo“ santykis su ikirevoliucine situacija yra tik istorinis momentas, kuris neturi būti totalizuojamas, susiejamas su visuotiniu žanru, atskiriančiu „objektyvią tiesą“ nuo „klaidingos ideologijos“. Ideologija nėra statiškas žanras.

Ideologijos nėra statiškos konstrukcijos; jos yra daugiaformės, fragmentiškos, skirtingos, susiklojančios, nenuoseklios ir kintančios. „Kai identifikuojama klaida, tai ji susiejama su specifiniais ideologijų bruožais, o ne su pačiu žanru.“⁶⁰ „Postideologinis“ išėjimo momentas atskleidžia diskursyvią postkomunizmo tikrovę: „Ideologijos išreiškiamos ir bendrai atkuriamos socialinėse praktikose ir konkrečiai įgyjamos, patvirtinamos, pakeičiamos ir išsaugomos remiantis

⁵⁷ Sakwa, p. 43.

⁵⁸ Bauman, 1992, p. 188.

⁵⁹ Meštrovič, p. 18.

⁶⁰ Freeden M., „Editorial: What fails in Ideologies?“, *Journal of Political Ideologies* 14 (1), 2009, p. 2.

diskursu.“⁶¹ „Išėjimo“ tezė, identifikuojanti „ideologinę iliuziją“, yra susiejama su abstrakčiu žanru, bet ne su specifiniais istorinių diskursų bruožais. Radikaliam susiaurinamam postkomunizmo apibrėžimas: „išėjimas iš ideologijos“ palieka nuošalyje naujai besiformuojančių ideologinių diskursų įvairovę, paslepiamą tariamai ne ideologinėje *postideologijos* sampratoje⁶².

Ideologijos *apibrėžimas* yra rimtas psichologinis ir analitinis iššūkis⁶³. Ideologijos kaip „tuščios vietos“ metafora padeda suprasti, kad „oficiali ideologija“ yra pernelyg statiška konstrukcija. „Tai be perstojo kartojamų tuščių frazių, kuriomis niekas netiki, rinkinys“⁶⁴. Tradicinis ideologijos apibrėžimas nepaiso trijų Michaelo Freedeno apibrėžtų ideologijos teorijos galimybių: 1) vidinių ideologijos struktūrų, 2) kontekstinės ideologijų kaip istorinio atsitiktinumo analizės, 3) pagrindinių ideologijos sąvokų analizės⁶⁵.

Politikos ir politiškumo analizė tampa abstrakčiu žanru, kurio neužpildo vidiniai ideologiniai diskursai: juos pakeičia *postideologijos* samprata, deklaruojama *idealiu politiniu*, o ne *materialiu ideologiniu* lygmeniu. *Postideologijos* tezė, be to, nepaiso reikšmingų žinojimo ir reprezentacijų sistemų, kurias formuoja modernūs, postmodernūs

⁶¹ Van Dijk T. A., „Ideology and Discourse Analysis“, *Journal of Political Ideologies* 11 (2), 2006, p. 115.

⁶² Populiari ideologijos kaip „iliuzijos“ arba „klaidingų įsitikinimų“ samprata, grindžiama tradicinio marksizmo požiūriu, yra netinkama analizuojant reiškinis, kurie yra kompleksiški, diskursyvūs: ideologijos konfliktuoja, varžosi, susikloja, užgožia arba stiprina viena kitą. Žr. Therborn G., „The New Questions of Subjectivity“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994, p. 167–178; Abercrombie N. et al., „Determinacy and Indeterminacy in the Theory of Ideology“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994, p. 152–166.

⁶³ Fawn R., „Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies“, Fawn R. (ed.), *Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies*, London, Portland: Frank Cass, 2004, p. 3.

⁶⁴ Urban M. A., „Local Soviets and Popular Needs: Where the Official Ideology Meets Everyday Life“, White St., Pravda A. (eds.), *Ideology and Soviet Politics*, London: Macmillan, 1998, p. 147.

⁶⁵ Žr. Freedon M., *Ideologies and Political Theory*, Oxford: Oxford University Press, 1996.

ir antimodernūs ideologiniai diskursai, nors postkomunizmas yra diskursyviai save kurianti ideologinė reprezentacinė tikrovė, kuri formuojasi „dekolonizacijos ir neokolonizacijos sankirtose“⁶⁶.

Postkomunizmo būklė nėra laikoma filosofinio lygmens problema pirmiausia todėl, kad populiariame ir akademiniam diskursuose vyrauja pernelyg siauri postkomunizmo ir ideologijos apibrėžimai, grindžiami pernelyg saugia, abstrakčia ir neproblemiška prielaida, kad „postkomunizmo pasaulis integruosis į postmodernųjų stilistinių vartojimo kultūrų ir globalių gyvenimo būdų pasaulį“⁶⁷. Siauri apibrėžimai ne tik privilegijuoja specifinį postkomunizmo fenomeno aiškinimo būdą, tranzitologinę analizę, bet ir, svarbiausia, didžiąją dalį filosofinio postkomunizmo diskurso paslepia už hegemoninių sąvokų. Chronologinė schema taikoma lyginant keletą labiausiai pažengusių (laisvų rinkimų, atskaitingų institucijų, tinkamo valdymo požiūriu) šalių, didžiąją postkomunizmo substancijos dalį paliekant už analizės ribų⁶⁸.

Postkomunizmo ideologijos teorija neturi būti siejama tik su kognityviomis *žinojimo, nuomonės, nuostatų, normų, vertybių* sampratomis. Ideologijas atgamina socialinės dominavimo, galios įtvirtinimo, diskriminacijos, priespaudos, atskyrimo, pasipriešinimo, opozicijos, nuomonių išsiskyrimo praktikos. Todėl, kaip formuluoja Cornelius Castoriadis, konkrečiose visuomenėse vykstančius įvykius (šiuo atveju postkomunizmo būklę) reikia laikyti tos pačios visuomenės mąstymo ir veiklos būdais, nes *grynoji transcendentinė teorija* yra fikcija⁶⁹.

⁶⁶ Janos A., „From Eastern Empire to Western Hegemony: East Central Europe under Two International Regimes“, *East European Politics and Societies* 15, 2001, p. 221–249; Kuus M., „Europe’s Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe“, *Progress in Human Geography* 28 (4), 2004, p. 472–489.

⁶⁷ Ray, p. 556.

⁶⁸ King, p. 85.

⁶⁹ Castoriadis C., *The Imaginary Institution of Society*, Cambridge: The MIT Press, 2005, p. 7–8.

Kai tik ideologija „demaskuojama“ skelbiant radikalią „išėjimo“ tezę, *tu pačiu momentu* ideologija paverčiama kita tikrovės rūšimi⁷⁰, „klaidinančiu Vakarų apibendrinimu“⁷¹, todėl svarbus „glaudesnis ryšys tarp epistemologijos ir politikos, tarp filosofijos ir demokratijos“⁷². Didžiųjų ideologinių ženklų pakeitimas retai keičia aktualius žmonių elgsenos būdus: prasmę prarandantys instituciniai ritualai, susiję su simboliniu ideologiniu apeigų (pavyzdžiui, balsavimo) įgyvendinimu, sužadina dalinį pasitenkinimą, patiriamą kaip nemalonumą, kurį Žižekas vadina „priedėtinu pasitenkinimu“, integruotu į *ideologinių fantazijų* lygmenį, struktūrizuojantį pačią tikrovę⁷³.

Ideologijos neišnyksta, tik tampa „praktinio fetišizmo“ formomis. Žmonės, realiai ar tariamai atsisakę „komunistinės“ ideologijos, nebūtinai turi priimti „naujas“ idėjas; jie gali elgtis kaip ir anksčiau, tik laikydamiesi „ciniško atstumo“ nuo išpažįtamų vertybių ir idealų. Ideologijos atmetimo ir postideologinės eros paskelbimo tezės postkomunizmo būklę redukuoja į *politinę sferą*. Vienpusiškai sutelkiant dėmesį tik į specializuotas politikos funkcijas ir šios specializacijos padarinius, dirbtinai atskiriamos *politikos* (valdžios institucijų, politinių partijų, rinkimų) ir *politiškumo* (ideologinių diskursų raiškos) sferos. Dirbtinis *politikos* ir *politiškumo* atskyrimas privilegijuoja tranzitologijos mokslą, tačiau nuošalyje palieka šiuolaikiškas ideologinės analizės metodologijas – kritinę diskurso analizę⁷⁴ ir mate-

⁷⁰ Žižek S., „How did Marx Invent the Symptom?“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994 a, p. 310.

⁷¹ Benhabib S., „‘Nous’ et ‘les autres’“: The Politics of Complex Cultural Dialogue in a Global Civilization“, Joppke Ch. and Likes St. (eds.), *Multicultural Questions*, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 44.

⁷² Benhabib S. „The Democratic Movement and the Problem of Difference“, Benhabib S. (ed.), *Democracy and Difference*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996, p. 15.

⁷³ Žižek, 1994 a, p. 320.

⁷⁴ Žr. Weiss G., Wodak R., *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002; Van Dijk T. A., „Ideology and Discourse Analysis“, *Journal of Political Ideologies* 11 (2), 2006, p. 115–140.

rialistinę diskurso analizę⁷⁵, kurios neturi nieko bendra su tradicine marksistine „ideologijos kaip iliuzijos“ samprata.

Išvados

Ideologinių diskursų tematikos sugražinimas į filosofinės postkomunizmo analizės lauką gali padėti geriau suprasti postkomunizmo kaip kitokios modernybės būklę. Postkomunizmas yra hibridinė modernybės krizės laikotarpio būklė, reikalaujanti nagrinėti šį reiškinį kompleksiskai, įtraukiant į analizę ideologinės tikrovės reprezentacijų diskursus, atsižvelgiant į realias postkomunizmo demokratijos problemas ir mišrias formas, atsirandančias posttotalitarizmo laikotarpiu.

Kai radikaliuos permainos politinėje ir ekonominėje sferoje neproblemiškai susiejamos su „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ teze, nekritiškai postuluojamas, vartojant politinio liberalizmo terminiją, postideologinis laikas. Tai savo ruožtu leidžia postuluoti bendrąją chronologinę transformacijos postideologiją, kuri postkomunizmo būklę atriboja nuo ideologinių diskursų problematikos.

Ideologijos pabaigos mitą kvestionuoja filosofinė *daugeriopų modernybių* tezė, rodanti, kad mišrūs postideologiniai diskursai formuojasi sąveikaujant *modernizacijos, postkolonializmo, postmodernizmo, antimodernizmo* idėjoms. Remiantis *daugeriopų modernybių* prielaida, galima teigti, kad postkomunizmas yra viena pagrindinių XXI amžiaus sąvokų, kurios reikšmė ne mažėja, o didėja, ypač kai pradeda aiškėti, kad postkomunizmas yra ne tik regioninė specifika,

⁷⁵ Žr. Barrett M., „Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau and Mouffé“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994; Pêcheux M., „The Mechanism of Ideological (Mis)recognition“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994; Therborn G., „The New Questions of Subjectivity“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994; Žižek S., „The Spectre of Ideology“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994 b, p. 1–33; Žižek S., „How did Marx Invent the Symptom?“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994 a, p. 296–331.

bet ir galbūt *istorinė norma*, nurodanti sudėtingą, ambivalentišką, ilgą transformacinę būklę, kuri reikalauja analizuoti šį reiškinių plačiau, negu įprasta: kaip specifinį modernybės tipą tarp kitų esamų ir galimų alternatyvų.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Abercrombie N. et al., „Determinacy and Indeterminacy in the Theory of Ideology“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994, p. 152–166.

Auer S., „The Paradoxes of the Revolutions of 1989 in Central Europe“, Rundle J. et al. (eds.), *Contemporary Perspectives in Critical and Social Philosophy*, Leiden: Koninklijke Brill, 2004, p. 361–390.

Barrett M., „Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau and Mouffe“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994, p. 235–264.

Bauman Z., *Intimations of Postmodernity*, London and New York: Routledge, 1992.

Bauman Z., *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity Press, 1991.

Bhabha H. K., *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.

Benhabib S., „‘Nous’ et ‘les autres’: The Politics of Complex Cultural Dialogue in a Global Civilization“, Joppke Ch., Likes St. (eds.), *Multicultural Questions*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Benhabib S., „The Democratic Movement and the Problem of Difference“, Benhabib S. (ed.), *Democracy and Difference*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996, p. 3–18.

Bunce V., „Reflections on 1989 and Authoritarianism“, *Problems of Post-Communism* 56 (5), 2009, p. 19–24.

Bunce V., *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Carothers T., „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy* 13 (1), 2002, p. 5–21.

Castoriadis C., *The Imaginary Institution of Society*, Cambridge: The MIT Press, 2005.

Chakrabarty D., *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 4.

Dahrendorf R., *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje*, Vilnius: Periodika, 1990.

Dryzek J. S., Holmes L., „The Real World of Civic Republicanism: Making Democracy Work in Poland and the Czech Republic“, *Europe-Asia Studies* 52 (6), 2000, p. 1043–1068.

Fawn R., „Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies“, Fawn R. (ed.), *Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies*, London, Portland: Frank Cass, 2004, p. 1–40.

Festa L., Carey D., „Some Answers to the Question: ‘What is Postcolonial Enlightenment?’“, Carey D., Festa L. (eds.), *The Postcolonial Enlightenment: Eighteenth-Century Colonialism and Postcolonial Theory*, Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 1–36.

Foucault M., *The Archaeology of Knowledge*, London: Routledge, 1972.

Freeden M., „Editorial: What fails in Ideologies?“, *Journal of Political Ideologies* 14 (1), 2009, p. 1–8.

Freeden M., *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford: Oxford University Press, 1996.

Freeden M., „Ideology and Political Theory“, *Journal of Political Ideologies* 11 (1), 2006, p. 3–22.

Habermas J., *Knowledge and Human Interests*, Boston: Beacon Press, 1971.

Habermas J., *The Postnational Constellation. Political Essays*, Cambridge: The MIT Press, 2001.

Habermas J., „What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking of the Left“, *New Left Review*, No. 183, 1990.

Hausner J. et al., eds., *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics in the Transformation Process*, Aldershot: Edward Elgar, 1995.

Janos A., „From Eastern Empire to Western Hegemony: East Central Europe under Two International Regimes“, *East European Politics and Societies* 15, 2001, p. 221–249.

Jokubaitis A., „Politika be vertybių“, *Politologija* 1 (49), 2008, p. 25–41.

King Ch., *Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Kuus M., „Europe’s Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe“, *Progress in Human Geography* 28 (4), 2004, p. 472–489.

Laclau E., Mouffe Ch., *Hegemony and Socialist Strategy: Toward a Radical Democratic Politics*, London, New York: Verso, 2001.

Lytotard J. F., *Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant*, Vilnius: Baltos lankos, 1993.

Meštrovič S. G., *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, London and New York: Routledge, 1994.

Müller J. W., „The Triumph of What (if anything)? Rethinking Political Ideologies and Political Institutions in Twentieth-century Europe“, *Journal of Political Ideologies* 14 (2), 2009, p. 211–226.

Negri A., „Afterword: On the Concept of Revolution“, Foran J., Lane D., and Zivkovic A. (eds.), *Revolution in the Making of the Modern World. Social Identities, Globalization, and Modernity*, London and New York: Routledge, 2008, p. 252–260.

Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

Outhwaite W., Ray L., *Social Theory and Postcommunism*, Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Pêcheux M., „The Mechanism of Ideological (Mis)recognition“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994, p. 141–151.

Peshkopia R., „A Ghost from the Future: The Postsocialist Myth of Capitalism and the Ideological Suspension of Postmodernity“, *Theoria*, September 2010, p. 23–53.

Rancière J., *Disagreement: Politics and Philosophy*, Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 1999.

Ray L., „Post-communism: Postmodernity or Modernity Revisited?“, *British Journal of Sociology* 48 (4), 1997, p. 543–560.

Rosanvallon P., *Democracy Past and Future*, New York: Columbia University Press, 2006.

Said E., *Orientalizmas*, Vilnius: Apostrofa, 2006.

Sakwa R., *Postcommunism*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1999.

Sheshadri-Crooks K., „At the Margins of Postcolonial Studies“, McCallum P., Faith W. (eds.), *Linked Histories: Postcolonial Studies in a Globalized World*, Calgary: University of Calgary Press, 2005, p. 145–165.

Strauss L., „What is Political Philosophy?“, *The Journal of Politics* 19 (3), 1957, p. 343–368.

Šaulauskas M. P., „Socialinė kaita: metodologija ir bendrosios tendencijos“, *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*, Vilnius: Garnelis, 2000, p. 9–36.

Taylor Ch., *Modern Social Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press, 2004.

Therborn G., „Foreword. Roads to Modernity: Revolutionary and Other“, Foran J., Lane D., and Zivkovic A. (eds.), *Revolution in the Making of the Modern World. Social Identities, Globalization, and Modernity*, London and New York: Routledge, 2008, p. xiv–xvii.

Therborn G., „The New Questions of Subjectivity“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994, p. 167–178.

Urban M. A., „Local Soviets and Popular Needs: Where the Official Ideology Meets Everyday Life“, White St., Pravda A. (eds.), *Ideology and Soviet Politics*, London: Macmillan, 1998.

Van Dijk T. A., „Ideology and Discourse Analysis“, *Journal of Political Ideology* 11 (2), 2006, p. 115–140.

Weiss G., Wodak R., *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002.

Wydra H., „Revolution and Democracy: The European Experience“, Foran J., Lane D., and Zivkovic A. (eds.), *Revolution in the Making of the Modern World*.

Social Identities, Globalization, and Modernity, London and New York: Routledge, 2008, p. 27–44.

Young R. J. C., *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*, London: Routledge, 1995.

Žižek S., „How did Marx Invent the Symptom?“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994 a, p. 296–331.

Žižek S., „The Spectre of Ideology“, Žižek S. (ed.), *Mapping Ideology*, London, New York: Verso, 1994 b, p. 1–33.

SUMMARY

POST-COMMUNISM AS AN IDEOLOGICAL PHENOMENON

The main task of this article is the conceptualization of post-communism. The article seeks to challenge the persistence tendency to describe post-communism only as a political and geographical phenomenon. Post-communism is shown to be a complex process that fits uneasily into pre-given categories. Ideology as a complex of theories, convictions, beliefs, argumentative procedures is one of the most important dimensions of post-communism. This article insists on the importance of ideology without falling into the traps of either determinism or historicism.

The article challenges the dominant universal discourse of political liberalism, which sees post-communist change as a one-way process of transition to liberal democracy and free market. This universal politics of post-communism produces new hierarchies and forms of exclusion between ‘postmodern’ West and ‘post-communist’ East. Thus we need to employ the tools of post-colonialism and postmodernism to explore and deconstruct the operation of the concept of post-communism through language, culture and institutions.

The article argues that so called neutral ‘post-ideological consensus’ is actually ideological and contradictory. Post-communism is not the objective ‘transitional’ reality, rather it is the subjective (mis)perception of ideological representations. The article also challenges the myths of ‘the end of ideology’, ‘the end of communism’ and ‘the end of modernity’. Post-communism is not the transitional condition from ideology of communism to ‘post-ideological’ liberal democracy, but rather the complex, ambivalent and long *historical norm*, or, in other words, specific type of modernity.